

ŞƏKİ-ZAQATALA BÖLGƏSİNDƏ YAŞAYAN AZSAYLI XALQLARIN İNANCLARI

Sahibə Musayeva

AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sahibe.musayeva@adpu.edu.az

Açar sözlər: Şəki-Zaqatala bölgəsi, azsaylı xalqlar, inanclar, folklor, din

Məqalədə Şəki-Zaqatala bölgəsi, həmçinin burada yaşayan azsaylı xalqlardan olan saxur, ingiloy, rutul, ləzgi, axvax, udi və digər etnosların maraqlı inancları və adətləri barədə ətraflı məlumat verilir. Bu inanclar və ənənələr, bu xalqların tarixi və mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır və çox vaxt onların həyat tərzini, dünya görüşünü və dini anlayışlarını əks etdirir. Bəzi inanclar hələ də müasir dövrdə həmin xalqların arasında geniş yayılıb və gündəlik həyatlarında mühüm rol oynamaqdadır. Lakin təəssüf ki, bir çox digər inanclar zamanla dəyişmiş, bəziləri isə tamamilə unudulmuş və ya itmişdir. Bu, həm də regionda sürən sosial və mədəni dəyişikliklər, qlobalizasiya və müasir həyat tərzinin təsiri ilə əlaqəlidir. Bu inancların və adətlərin qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə ötürülməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar xalqların kimliyinin və mədəni irsinin qorunmasına xidmət edir.

ВЕРОВАНИЯ МАЛОЧИСЛЕННЫХ НАРОДОВ, ПРОЖИВАЮЩИХ В РЕГИОНЕ ШЕКИ-ЗАГАТАЛА

Сахиба Мусаева

Ключевые слова: регион Шеки-Загатальский, малочисленные народы, верования, фольклор, религия.

В статье представлена подробная информация о интересных верованиях и обычаях азербайджанских малочисленных народов, проживающих в регионе Шеки-Загата, таких как сакуры, ингилоиды, рутулы, лезгины, ахвахи, уди и другие этносы. Эти верования и традиции тесно связаны с историей и культурой этих народов и часто отражают их образ жизни, мировоззрение и религиозные представления. Некоторые из этих верований по-прежнему широко распространены среди этих народов в современную эпоху и играют важную роль в их повседневной

жизни. Однако, к сожалению, многие другие верования со временем изменились, а некоторые из них были полностью забыты или утрачены. Это также связано с социальными и культурными изменениями, происходящими в регионе, а также с воздействием глобализации и современного образа жизни. Сохранение этих верований и обычаев и передача их будущим поколениям имеет большое значение, поскольку они способствуют сохранению идентичности народов и их культурного наследия.

BELIEFS OF MINORITY PEOPLES LIVING IN THE SHEKI-ZAGATALA REGION

Sahiba Musaeva

Keywords: Sheki-Zagatala region, minority peoples, beliefs, folklore, religion

The article provides detailed information about the interesting beliefs and customs of the minority peoples of Azerbaijan living in the Sheki-Zagatala region, such as the Saxurs, Ingiloys, Rutuls, Lezgins, Akhvakhs, Udis, and other ethnic groups. These beliefs and traditions are closely tied to the history and culture of these peoples and often reflect their way of life, worldview, and religious beliefs. Some of these beliefs are still widely spread among these peoples in the modern era and play an important role in their daily lives. However, unfortunately, many other beliefs have changed over time, and some have been completely forgotten or lost. This is also related to the social and cultural changes occurring in the region, as well as the influence of globalization and modern lifestyles. Preserving these beliefs and customs and passing them on to future generations is of great importance, as they help maintain the identity of these peoples and their cultural heritage.

Özünün qədim tarixi və mənəvi mədəniyyəti, həm də zəngin etnik tərkibi ilə tanınan Azərbaycanda əsrlər boyu müxtəlif dini və etnik mənşəli xalqlar yaşayıb-yaradıblar. Onlar zaman keçdikcə daha da bu torpaqlara sıx bağlanmış, Azərbaycan tarixində iz qoyub Azərbaycan etnogenezinin formalaşmasında fəal iştirak ediblər. Qeyd edilən Şəki-Zaqatala zonasında Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, avarlar, axvaxlar (və ya axaxlar), saxurlar, rutullar, ingiloylar, ləzgilər, udilər və digər xalqın nümayəndələri yaşayır. Bu milli etniklər zaman-zaman azərbaycanlılarla qaynayıb-qarışsa da öz folklor nümunələrini də qoruyub saxlamışlar. Bu nümunələrdən biri də onların inancları ilə bağlıdır.

İnanclar elmi əsasa malik olmasa da illərin sınağından keçmiş və xalqların mənəvi mədəniyyəti aid olan bir sahədir. İnancların özündə bir xeyir,

bir şəxsiyyəti vardır. İnsanlar dəfələrlə sınağa çəkib artıq bunun xeyirmi, şərmi olduğunu qətiləşdirib. İnancılar belə meydana gəlib [8,s.61]. İnancılar eyni zamanda şifahi ədəbiyyatda əsasən də ağız ədəbiyyatının ən qədim nümunəsi olan Balakəndə “hayla”, Zaqatalada isə “Tala mahnıları” adlanan folklor nümunələri bölgə insanların, bölgədə yaşayan xalqların ən qədim dövrdən, hətta daş dövründən bəri tarixini, inanc və birgə yaşayış qaydalarını öyrənməyə imkan verən maraqlı mənbədir [2,s.40]. İnancılar müstəqil janr kimi hazırda folklorşünaslığımızda tədqiq olunur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi etnik müxtəlifliyi - müxtəlif xalqların yanaşı yaşaması, müxtəlif adət və ənənələrin, müxtəlif inancların mövcud olması ilə fərqlənən bölgədir. Tarixçi-etnoqraf Qiyasədin Qeybullayev saxurları qədim mənbələrdə adı çəkilən şimal-qərbi Albaniyanın qafqazdilli tayfalarından biri olan ciqlərin varisi olduğunu yazırdı [6,s.43]. Qeyd etmək lazımdır ki, əslində saxurların etnik özünü adlandırması “yıxbı” (yıkbi) dir. “Saxurlar özlərini “yıkbi” adlandırırlar. Mənası “biz dağlıyq” və ya “biz bir xalqıq” deməkdir. “Saxur” sözü isə “sak” etnonimindən əmələ gəlmişdir.” Saxur etnonimi isə onlara qonşu xalqlar tərəfindən Saxur kəndinin adı ilə bağlı - saxurlular mənasında verilmişdir. Belə ki, saxurların əsas və qədim yaşayış məskəni məhz Saxur ərazisi olmuşdur. Sonrakı tarixi mərhələlərdə tədricən İlisu sultanlığının da dini-mədəni mərkəzinə çevrilmişdir. İndiki dövrdə saxurların daha çox yaşadığı, Zaqatala şəhərində yerləşən 1953-cü ildə salınmış Yeni Suvagil kənd sakini Əbdürrəhman Ömərov özlərinəməxsus bu inancları bölüşür:

-Əgər leysan olarsa Qara qoyunun yununu yandırırırlar ki, yağış dayansın.

-Uşaq həddən artıq çox ağlayarlarsa itburnu kolununa yaxın onu tək qoyarlar. Hardasa 3-4 saat ərzində o orada qalar, sonra yaşlı qadınlardan biri gedərək uşağın qulağına pıçıldayardı- məsələn, sənin adın Yaşar deyil, Muraddır.

- Həm məhsul həm də mal-qara arasında bolluq olsun deyə hədiyyə bişirər, dua oxunar və kənd camaatı arasında paylanardı.

Əgər uzun müddət yağış yağmazsa kənd camaatı onda Kəsikbaş ziyarətinə gedərdi. Öncə ziyarət sahibinin başının kəsildiyi yere gedər, xoruz kəsilib qanı axıdılar, daha sonra ziyarət sahibinin qəbri ziyarət olunardı. Özləri ilə yemək üçün ərzaq-mer-meyvə aparar, qalan ərzaq isə imkansız şəxslərə paylanırdı [4,s.29].

Saxurlara məxsus digər inanclara görə isə qədim zamanlarda çoxlu yağış yağan zaman maxara (red.-günəş formasını xatırladır) bişirirdilər ki, günəş çıxsın yəni, yağışın axması dayansın. Əgər quraqlıq olarsa o zaman tsint yeməyini bişirərdilər və qohum-qonşu arasında paylanardı.

Subay qız oğanı bəyənsəydi papağı özündə saxlayar, bəyənməzsə papağı sahibinə qaytardı. Bu inanc təəssüf ki, indi geniş istifadə olunmur.

Müəyyən yaşa çatdıqda ərə getməyən qızlar və evlənməyən oğlanlar üçün bəxtaçma duası yazdırardılar. Çünki, onlar insan bəxtinin onu sevməyən insanlar tərəfindən cadu vasitəsilə bağlanmasına inanardılar. Gözbarax kənd sakini Rəfiyeva İradənin məlumatına əsasən təkcə evdə qalmış subaylar üçün deyil, müxtəlif məqsədlər üçün, məsələn, bəd nəzərdən (həmin insanlara bəzən “şuqul” deyirlər ki, bu da bölgəyə xasdır) qorunmaq bədnəzər duası, uzaq səfərə çıxan şəxs üçün səfər duası, bir-birini sevən gənclər üçün məhəbbət duası yazdırmaq indiyədək qalan inanclardandır.

Sarıbaşlılar arasında saç və dırnaqla bağlı çoxlu ayinlər vardır ki, təəssüf ki, onların bəziləri indiyədək öz aktuallığını saxlamamışdır. Məsələn, kəsilmiş dırnaqları, qırılmış saçı ayaq altına tökməzdilər [7,s.226]

Ərə getməmiş qızlar kəmər taxmazdırlar, çünki əhali buna yalnız bəzək vasitəsi kimi deyil də bunda sehrli gücün olduğuna inanardılar. Beləliklə, üzəri qiymətli daşlarlar bəzədilmiş, gümüş sikkələri olan, qızıl suyuna çəkilmiş və ya gümüşdən olan bu kəməri gəlin köçən vaxt taxmalıydı. Bu da hökmən oğlan uşağı tərəfindən icra olunmalıydı.

Qədim vaxtlardan məhz şimal-qərb bölgəsində yaşayan və Azərbaycan xalqının tərkib hissələrindən biri olan ingiloylara məxsus olan bu inanc təəssüf ki, yalnız “Nənələr” adlı folklor qrupunun rəqsində öz əksini tapır. Deyilənə görə hələ əzəl vaxtlardan ingiloy kişiləri dəyirməndə çalışan zaman onların xanımları görülən işin görünməyən qüvvələr tərəfindən ziyan görməməsi üçün bu cür rəqslər edirlərmiş. İngiloylar keçmişdə qeyd etdikləri milli bayramlar kimi “Ereti oba”, “Kurmux oba”-nı bu dövrümüzə qədər də qeyd edirlər. Bitkilərə və heyvanlara inam, pirlərə, yəni – Sarı pir baba, Yaz baba, Dilek pir baba və s. kimi inanclar bu günümüzə qədər mövcuddur [2, s.106]. Digər inanca görə isə yumurtanı qabın içərisinə qoyursan, o evdə bədnəzər varsa, o yumurta çatlayacaq.

Bölgədə yaşayan və qədim leq (lek) tayfasının varisi hesab olunan ləzgilərin də özünəməxsus inancları vardır. Onlar bu günədək öz keçmiş inanclarını qoruyub saxlayır və öz bütpərəst Allahlarına tez-tez müraciət edirlər. Onlar Bahar bayramı ərəfəsində od tanrısı “Alpan”a, su tanrısı “Tabar”a, döyüş tanrısı “Sleq”ə, günəş tanrısı “Atap”a, münbitlik tanrısı “Yar”a, bolluq tanrısı “Tap”a, xeyirlə-şər tanrısı “Epen baxar”a, pislik tanrısı “Alapex”ə müraciət edirlər [2, s.94]

Şəki-Zaqatala xüsusən Qax və Zaqatala rayonlarının xüsusi neməti sayılan qoz ağacı ta qədimdən müqəddəs sayılmış, hətta pir hesab olunmuşdur. Odur ki, “Dağdağan, qoz, zoğal, çinar, əncir - pir hesab edilir, onları kəsmək və yandırmaq olmaz” [1,s.276].

Şəki şəhəri, Şin kənd sakini, əslən rutul olan İsfəndiyar baba məlumat verir ki, əvvəllər daxal adlanan balaca, üstü torpaqla örtülən evlərin sayı bəlkə də 10-a çatardı. İndi isə daha müasir formada tikilən evlərin sayı artmaqdadır.

Rutul inancına görə evi bədnəzərdən qorumaq üçün evin bünövrəsinə qurd və ya ayı dişi, gümüş pul qoyardılar. Həmçinin də ev ruzili olsun deyə bünövrəyə halva sürtdülər. Ölkəmizdə mövcud olan azsaylı xalqlardan biri də udi (udin) adlı xalqdır. Udilər haqqında da ilk məlumatı antik yunan müəlliflərinin (Strabon, Herodot və s.) əsərlərindən öyrənirik. Müxtəlif dillərdə danışan 26 alban tayfasından biri olan udilər Qafqaz Albaniyasının Uti əyalətində, XIX əsrdə isə Nuxa (Şəki rayonu) bölgəsinin bir neçə yaşayış məskənində məskunlaşmışdır. Müasir dövrdə başlıca olaraq Qəbələ rayonunun Nic kəndində və qismən də Oğuz rayon mərkəzində yaşayırlar. Udilərin el arasında olan inancına görə, gəlin və qaynana eyni bulağın suyundan içə bilməzmiş. Udinlərdə baramaçılığın inkişafı ilə əlaqədar inanclar, sınaqlar mövcuddur ki, başqa regionlarda rastlanılmır. Barama yığılarkən onun üstündən keçmək, tullanmaq olmaz, çünki bərəkətini itirər [3, s.25] və ya digər inanca görə İpəkqurdunun canlanması dövründə adamlar bir-birinə bostan bitkilərinin toxumunu, od və başqa şeylər verə bilməzdi. Yoxsa barama məhsul verməzdi [2, s.177].

Azərbaycanda yaşayan digər etnoslar kimi avarlar da öz etnik kimliklərini günümüzədək qoruyub saxlamaqla əsrlər boyu qardaşlıq şəraitində yaşayıblar. Bu etnik qrup əsasən Zaqatala, Balakən zonasında yaşayırlar. Azərbaycanlılarla eyni ortaq mədəniyyətə və vahid mədəni dəyərlərə sahib olan avarlar öz etnik spesifikasiyini qoruyub saxlamaqla bütövlükdə Azərbaycanın milli dəyərini özünəməxsus rəng qatırlar. Avarlar arasında yağış və günəş istəmə uşaqlar və böyüklərin həvəslə keçirdiyi mərasimlərdir. “Yağış istəmə” mərasimində “burca”, “günəş istəmə” mərasimində isə “maxara” bişirilər və kənd camaatına paylanardı. İnanclara görə burca yəni, əriştə yağış damcılarını, maxara isə günəş şəfəqlərini xatırladır.

Bölgədə yaşayan kiçik etnik qruplardan olan olan axvaxlar və ya avaxlar əsasən Dağıstanın Axvax rayonunda məskunlaşıblar. Azərbaycana onların köçməsi XVII-XVIII əsrlərə təsadüf edir. Hal-hazırda onlar Zaqatala rayonunun Axadərə kəndində məskunlaşıblar. Axvaxların inancına görə məhsul bol olsun deyə yeri şumlayıb qurtaranda şənliklər keçirilər, ağaclardan suvalçağ (red.-yelləncək) asılar, hədiklər bişirilib paylanardı.

Azərbaycanlılarla ortaq inancları da mövcuddur ki, bunlara-gecə vaxtı qayçıdan istifadə etmək, məhləni süpürmək, adamın üstündə paltar tikmək olmaz kimi inancları aid etmək olar. Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Şəki-Zaqatala bölgəsində də erkən qalxmaq, yəni günəş şüalarının yerə yayılmasından öncə oyanmağın uğur gətirəcəyinə inanır, günəşin batma saatlarında yatmaq isə yaxşı əlamət sayılır, "günün dalınca yatanın bəxti də yatar" deyirlər (1, s.249). Bu bölgənin əhalisi at nalına xoşbəxtlik nişanəsi kimi baxır və evlərinin girəcəyinə mıxlayardılar. Bunu bölgədəki bir çox evlərin girəcəyində görmək olar.

Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik qrupların folklor örnəklərini tədqiq etməklə, Azərbaycan dili ilə qarşılıqlı müqayisə fonunda bu xalqların dil xüsusiyyətlərini, dini inanclarını, adət-ənənələrini aşkara çıxarmış oluruq. Tədqiqatdan da aydın olur ki, Şəki-Zaqatala bölgəsi Azərbaycan Respublikasının həm rəngarəng etnik tərkibə, həm də zəngin adət-ənənələrə malik olan bir ərazisidir.

Nəticə olaraq belə demək mümkündür ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan müxtəlif xalqların və etnik qrupların nümayəndələri tərəfindən yaradılmış və nəsil-dən-nəslə ötürülən zəngin folklor örnəkləri Azərbaycan mədəniyyətinin çoxşaxəli və rəngarəng mənzərəsini formalaşdıran vacib elementlərdən biridir. Bu folklor örnəkləri, bölgənin coğrafi mövqeyindən, tarixi inkişaf proseslərindən və multietnik sosial quruluşundan irəli gələn mədəni təsirlərin nəticəsində formalaşaraq vahid Azərbaycan folklorunun tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Şəki-Zaqatala bölgəsi folklorunun özünəməxsusluğu, burada yaşayan xalqların ortaq mədəni yaddaşında iz buraxan mifoloji görüşlər, inanclar, adət-ənənələr, bayram mərasimləri və şifahi ədəbiyyat nümunələrinin harmonik şəkildə birləşməsi ilə xarakterizə olunur. Bu nümunələr təkcə bölgənin deyil, bütövlükdə Azərbaycan folklorunun regional atlasında mühüm yer tutur və ölkənin zəngin mədəni irsinin araşdırılması baxımından geniş tədqiqat perspektivləri açır.

Ədəbiyyat:

1. Axundov Ə. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1968, 289 s.
2. Azərbaycan folkloru və milli-mədəni müxtəliflik beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, Zaqatala, 2016. 242 s.
3. Azsayılı xalqların folkloru, I kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2014. 204 s.
4. Azsayılı xalqların folkloru, VI kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2024. 331 s.
5. Paşayeva M. Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr (XIX -XX əsrin əvvəlləri Şəki-Zaqatala bölgəsinin materialları üzrə). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2008. 308s.
6. Tahirzadə R. Sarıbaş və sarıbaşlılar. Bakı, Elm və təhsil, 2003. 480 s.
7. Yaqubqızı M. Azərbaycan folklorunda tolerantlıq və multikulturalizm (Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan xalqların və etnik qrupların folklor örnəkləri əsasında). Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016, 184 səh.

Söyləyicilər:

1. Əbdürrəhman Ömərov, Zaqatala rayonu, Yeni Suvagil kənd sakini, 1953-cü il təvəllüdlü
2. İradə Rəfiyeva, Zaqatala rayonu, Gözbarax kənd sakini, təvəllüdlü 1978-ci il